

מפגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

כרך כא • גיליון 38

טבת תשע"ד – דצמבר 2013

יוצא לאור על ידי:

אנאר

"אפשר" – עמותה לפיתוח שירותי רווחה וחינוך

בשיתוף עם:

משרד הרווחה
והשירותים החברתיים
האגף לנוער צעירים ושירותי תקון



פנים אל פנים (face-to-face) עם "ילדי הפייסבוק" (Facebook): כיצד ילדים תופסים את השימוש ברשת החברתית פייסבוק

מירן בוניאל-נסים ומיכל דולב-כהן

תקציר

ילדים ונוער פעילים באינטרנט ועושים זאת במיומנות רבה. אחד המרחבים הווירטואליים הפופולריים בימינו הוא הרשת החברתית פייסבוק. ניכר כי ילדים ונוער מוצאים ברשתות חברתיות סביבה נוחה לבחינת זהותם וביסוס מעמדם החברתי. הרשת החברתית פייסבוק אמנם מיועדת למשתמשים מעל גיל 13, אולם אין הדבר מונע מצעירים מתחת לגיל זה לחבור אליה. מאחר שכניסתם נעשית תוך זיוף גילם הצעיר, קשה לאתרם במרחבי הרשת בצורה פשוטה, כך שהדרך הטובה ביותר להבין מה מניע אותם להשתמש בגיל צעיר ברשת החברתית, היא באמצעות מפגש ישיר עם צעירים המעידים על עצמם שהם בעלי כרטיס פעיל בפייסבוק.

המחקר הנוכחי בחן את תפיסת השימוש בפייסבוק בקרב ילדים ואת השלכות המרחב החברתי המקוון על זה הפיזי, תוך שימוש במתודה האיכותנית. במחקר השתתפו שלוש קבוצות מיקוד של ילדים מתחת לגיל 13, בעלי פרופיל פעיל בפייסבוק. סך הכול השתתפו במחקר 17 ילדים בכיתות ה-1. התמות שעלו מתוך קבוצות המיקוד עסקו בתפיסות הצעירים בנוגע לארבעה נושאים: (א) חשיבות ההימצאות בפייסבוק; (ב) השקר ככלי כניסה למרחב אשר בהגדרתו אינו מותאם לגילם; (ג) השימושים בפייסבוק; (ד) מושג החברות בהקשר של הפייסבוק. לאור הממצאים המעידים על חשיבות הנוכחות הפעילה ברשת החברתית עבור הצעירים ועל הצורך שלהם בכך, מועלות הצעות להתערבות עבור המערכת החינוכית-טיפולית, כמו גם סייגים ומגבלות.

מילות מפתח: רשת חברתית, פייסבוק, ילדים בבית ספר יסודי, חברות

מבוא

מטרתו של מאמר זה היא לבחון את תפיסת השימוש בפייסבוק בקרב ילדים תחת גיל 13 אשר עושים שימוש תדיר בסביבה חברתית זו למרות גילם הצעיר, ולהבין מהן ההשלכות של המרחב החברתי המקוון על המקביל לו – הפיזי. הרשת החברתית היא תופעה מרתקת ומהווה כר פורה למחקרים בתחומים שונים. זוהי סביבה המושתתת על אינטראקציות חברתיות, ומעצם היותה כזו, היא מושכת אליה צעירים רבים אשר אימצו זה מכבר את המרחב המקוון, והוא למעשה חלק בלתי נפרד מהמרחב הפיזי

שלהם. ניכר כי ילדים רבים אינם נרתעים מהאיסור לפתוח חשבון בפייסבוק לפני גיל 13, והם מזייפים את גילם (בין אם הדבר נעשה ללא ידיעת ההורים ובין אם באישורם ואף בעזרתם) לטובת שימוש ברשת החברתית הפופולרית.

על מנת לתאר ולאפיין את התופעה, נציג תחילה את השימושים העיקריים שעושים ילדים ומתבגרים ברשת, ולאחר מכן נסקור את השפעת הרשתות החברתיות על הצעירים בני ימינו. מטרת המחקר הייתה לבחון את תפיסותיהם של ילדים בבית ספר יסודי ביחס לשימושם בפייסבוק. שאלת המחקר נועדה לבחון כיצד ילדים מתחת לגיל 13 תופסים את שימושם במרחב הווירטואלי שאינו מותאם לגילם, מבחינת ההשלכות עליהם בתוך הרשת החברתית הווירטואלית ומחוצה לה. לאחר הצגת המתודולוגיה המחקרית, נביא את הממצאים העיקריים ונדון בהם, תוך התייחסות להשלכות על העבודה החינוכית-טיפולית.

רקע תאורטי צעירים ברשת

הצעירים של ימינו נולדו אל תוך מציאות של סביבה חברתית מקוונת ואינטראקטיבית, ולכן השימושים השונים במחשב ובאינטרנט אינם זרים להם, כמו גם עצם האינטראקציה הבין-אישית הנורמטיבית בתיווך אמצעים טכנולוגיים. מסיבה זו, אין זה מפתיע שאוכלוסיית המתבגרים צורכת את שירותי האינטרנט בשכיחות הגבוהה ביותר, בהשוואה לקבוצות הגיל האחרות (עילם, 2011; Peter, Valkenburg & Fluckiger, 2009). למיש, ריב"ק ואלוני (2007) מצאו ש-93% מבין בני ה-9–19 בישראל השתמשו באינטרנט. מסקרים נוספים עלה כי בקרב בני הנוער (גילאי 13–17) שיעור הגולשים באינטרנט עלה על 90% (TIM, 2008, 2009). עוד נמצא כי 73% מבני הנוער (גילאי 14–18) השתמשו באינטרנט על בסיס יומי (רפאלי, אריאל וכצמן, 2010). סקר ה-Health Behaviour in School-aged Children (HBSC), מטעם ארגון הבריאות העולמי (WHO), המשווה התנהגויות מתבגרים בלמעלה מ-40 מדינות, מצא כי ישראל ממוקמת במקום הראשון בשימוש יום-יומי בן ארבע שעות או יותר במחשב ואינטרנט בקרב ילדים בני 11, 13 ו-15: 31% מבין הנשאלים בישראל עשו שימוש כזה, לעומת כ-17% בקנדה, 9% בארצות הברית וכ-22% ברוסיה, לדוגמה (הראל-פיש ועמיתים, 2013).

הרגלי השימוש של המתבגרים כללו פעילות בין-אישית ענפה, כמו הצטרפות לרשתות חברתיות (כדוגמת פייסבוק), צפייה בקליפים ובסרטי וידאו ותכתובות אישיות בתוכנות למסרים מידיים (TIM, 2008, 2009). העלייה בשימוש בסמרטפונים, אותם טלפונים "חכמים" המאפשרים שימוש ביישומי רשת גם מחוץ לבית, ללא חיבור למחשב, הגדילה את הנגישות ליישומים אלו. ואכן, מסקר שנערך בארצות הברית עלה כי 23% מהצעירים בגילים 12–17 החזיקו בטלפונים אלו (Lenhart, 2012).

התקשורת הבין-אישית ברשת מהווה בסיס חשוב ביצירת מערכות יחסים, בהבניית הדימוי העצמי ובשמירה על הרווחה הנפשית של המתבגרים (Peter, Valkenburg & Fluckiger, 2009).

(Schouten, 2006). גורמים אלו מהותיים ביותר במיוחד בתקופת בית הספר היסודי, שבה האופי החברתי של הדימוי העצמי מתחזק, ובגיל ההתבגרות, המאופיין בגיבוש זהות אישית (Alexandre et al., in press). מתבגרים נוטים להעריך את התנהגותם בהתאם ל"קהל מדומה", היינו, לדמות לעצמם כי ישנם צופים המעריכים את פועלם בכל רגע נתון, כך שהדבר מביא אותם לחשיבה מתמדת בשאלה, כיצד הם נראים בעיני האחר (Steinberg, 2008). השימוש הרב באינטרנט מאפשר להם למעשה לבחון סוגיה זו. מכיוון שהתקשורת הבינ-אישית מבוססת על משוב אשר לעתים קרובות גלוי לעיני משתמשים אחרים, היא משמעותית לעיצוב הדימוי העצמי של המתבגר ובעלת השפעה רבה עליו. אחד המרחבים הפופולריים המזמנים אינטראקציה בין-אישית הוא הרשתות החברתיות.

רשתות חברתיות

רשתות חברתיות (SNS), אותן סביבות לאינטראקציות לא פורמליות, אשר זוכות לפופולריות רבה בשנים האחרונות, הפכו לווראליות עם הופעתן כאפליקציות למכשירי סמרטפון. כך ניתן היום להתחבר מכל מקום לחשבונות הפייסבוק, האינסטגרם, היוטיוב, ה-LinkedIn וה-WhatsApp, ללא צורך להתחבר לאתר, אלא באמצעות אפליקציה מותאמת סלולר (Magro, Ryan & Prybutok, 2013). רשת חברתית מאפשרת איתור מכרים מן העבר שלא היו נגישים בקלות רבה כל כך קודם לכן וכן הגברת היכולת להתעדכן במהירות, לתאם אירועים ולתעדם, לצד יצירה של קבוצות עניין, העברת מידע חיוני, שיווק ויצירת הד חברתי. מאפייני השימוש באינטרנט, אשר כוללים את האנונימיות, אי-הנראות והיעדר קשר עין, מאפשרים התלכדות שוויונית וחופשית שלא בהכרח הייתה יכולה להתקיים במציאות הפיזית, עקב הבדלי דת, גיל, גזע, מין, מיקום גאוגרפי ועוד (ברק, 2006). עם זאת, נראה כי החברים ברשתות החברתיות אינם חשים בהכרח צורך לממש את האפשרויות הללו. האנונימיות למשל בטלה בשל הזיהוי האפשרי של האנשים העומדים מאחורי כל כרטיס; אי-הנראות מוחלפת בשלל תמונות מזהות, אשר לעתים חושפות אף יותר מאשר היה נחשף במפגש פנים אל פנים (פא"פ) (בוניאל-נסים, 2010). תקשורת זו, המאופיינת בעיקר באינטראקציה עם מכרים, שכיחה מאוד, עד כדי כך שהיא משמשת כלי חשוב בניהול חברויות ובתחזוקתן (Steinfeld, Ellison, Lampe & Vitak, 2012).

השימוש ברשתות חברתיות בקרב צעירים

נתונים סטטיסטיים מעידים על כך ש-65% מקרב המתבגרים בארצות הברית חברים ברשתות חברתיות (Lenhart, 2009). נתונים עדכניים מטעם האיחוד האירופי מראים של-59% מבני ה-9-16 יש פרופיל ברשת חברתית: ל-26% מבני 9-10, ל-49% מבני 11-12, ל-73% מבני 13-14 ול-82% מבני 15-16 (Eurostat, 2010). את המשיכה של ילדים ונוער לרשתות חברתיות ניתן להסביר באמצעות שלושה מרכיבים המהווים אבני

דרך בגיל ההתבגרות: (א) הבניית זהות; (ב) חברות; (ג) פרטיות. מרכיבים אלו מהווים משימות בהתפתחות הפרט במהלך שנות ההתבגרות. משימת **גיבוש הזהות** מיוצגת ברשתות חברתיות על ידי הזמינות והפשטות של הפרופיל המוצג, עדכוננו ושדרוגו. נוסף על כך, יכולת הבחירה ביישומים שונים לצורך הצגה עצמית מייצרת תחושת שליטה במידע שנחשף. חוויה זו מתחזקת בשל הפחתת הרמזים הלא-מילוליים (קול, מבט, התנהגות), המאפשרת חופש ויצירתיות באופן ההצגה העצמית. הכרטיס האישי כולל תמונות, תיאור עצמי, תחביבים, מושאי הערצה ועוד, מידע אשר מסייע למתבגר לבחון את זהותו כלפי חוץ – איך הוא נתפס בעיני האחר, היכן הוא ביחס לאחרים, מה הוא בוחר לחשוף, ומה – להסתיר. למעשה, זהו מקום חברתי נוסף המאפשר בחינה אישית על ידי משוב מקבוצת השווים (Peter et al., 2009).

הרשת החברתית מאפשרת למתבגר החבר בה שמירה על קשרים עם חבריו, לצד יצירת קשרים חדשים. נמצא כי מתבגרים אשר עשו שימוש ברשתות חברתיות נטו לביסוס קשרים חברתיים נוספים והרחבת מעגל החברים שלהם (Valkenburg et al., 2006). יתרה מזאת, ניכר כי צעירים בעלי דימוי עצמי נמוך יצרו ברשת החברתית חברויות רבות יותר מאשר בעלי הדימוי העצמי הגבוה, ובכך ניתן חיזוק נוסף לגישת "העני המתעשר" באינטרנט (Peter et al., 2009), הגורסת כי הטיפוסים המופנמים הם המפיקים תועלת רבה יותר מיישומי הרשת, בהשוואה לאלו המוחצנים: הם חשים מוגנים בסביבה הווירטואלית, ונראה שהם מנצלים את האנונימיות ואי-הנראות ומפצים בעזרתן על מגבלותיהם הבולטות בכל הנוגע לתקשורת ויחסים בין-אישיים פנים אל פנים (Amichai-Hamburger, 2005; McKenna, Green & Gleason, 2002).

בגיל ההתבגרות מתבססת תחושת הפרטיות. מתבגרים קנאים יותר לפרטיות שלהם, אך אין זה אומר בהכרח שהם יודעים לתרגם צורך זה למעשים, כאשר מדובר בהתנהלות ברשתות חברתיות. ישנם מחקרים המצביעים על כך שמרב המשתמשים בפייסבוק אינם עושים שימוש באפשרויות להגבלת המידע המפורסם לצופים מסוימים, ובמקום זאת מאפשרים צפייה בכל המידע המפורסם עליהם לכל גולש אקראי (Gross & Acquisti, 2005). מאידך גיסא, ישנן עדויות המצביעות על מודעות עולה בקרב צעירים להגבלות באפשרויות חשיפת המידע עליהם (Hinduja & Patchin, 2008).

ניתן לומר אפוא כי רשתות חברתיות הפכו לחלק מרכזי בפעילות ילדים ונוער באינטרנט, אפשרות נוספת לבחינה עצמית, כחלק מתהליך התבגרותם. בשנים האחרונות, הרשת החברתית הפופולרית ביותר היא הפייסבוק, אשר שמישה עד מאוד בקרב כלל האוכלוסייה, והצעירים שבה בפרט.

הרשת החברתית פייסבוק

בשנת 2004 עלתה פייסבוק (www.facebook.com) לרשת ועד מהרה הפכה להיות פופולרית. פייסבוק היא רשת חברתית ללא תשלום, המאפשרת יצירת קשר עם כל מי שרושם בה. חברות ברשת זו מחייבת פתיחת כרטיס, אשר באמצעותו ניתן לאתר אחרים

בעלי מכנה משותף כלשהו (כמו חברים משותפים והשתייכות לאותו מוסד לימודי). האתר מעוצב באופן נוח ונגיש לשיתוף מידע, כך שכלל שבעל כרטיס ימסור על עצמו פרטים רבים יותר (שם מלא, מקום מגורים, שם בית הספר, תאריך לידה, השתייכות לתנועת נוער, תחומי עניין וכדומה), כך יקל על אחרים לאתרו ולחבור אליו. נוסף על כך, מקובל לפרסם תמונות על מנת להקל על הזיהוי. במאי 2011 נמנו בישראל 3,720,347 חברים בפייסבוק, 602,589 מהם בני 13–18. על פי החוק האמריקני, האתר מחויב להגנה על קטינים, כך שהתקנון **אוסר על פתיחת כרטיס מתחת לגיל 13**. האתר מתחייב כי ימחק כל מידע שיימצא על ילדים מתחת לגיל זה. עם זאת, המציאות מראה כי ילדים מתחת לגיל 13 פותחים כרטיס בפייסבוק, תוך זיוף גילם (בוניאל-נסים, 2010).

פייסבוק היא רשת חברתית, וככזו היא מקום מפגש חברתי המאפשר שמירה על קשר, תיאום מפגשים, התעדכנות, שיח וכדומה. למעשה, ברשת החברתית לכל אחד יש מקום שווה וכן אפשרות שווה להיות במוקד העניינים ולתפוס את תשומת הלב ומושכות ההנהגה. ילדים ונוער משתמשים באתר זה על מנת "להישאר בעניינים" ולהמשיך את התערותם החברתית בקרב קבוצת השווים. הדבר מאפיין גם ילדים אשר אינם נמצאים במרכז החברה במרחב הפיזי שלהם, אך ברשת החברתית חשים שווים (בוניאל-נסים, 2010; Muise, Christofides & Desmarais, 2009).

מטרתו של המחקר הנוכחי הייתה לבחון את תפיסת הרשת החברתית פייסבוק בקרב ילדים צעירים, אשר על פי כללי האתר **אינם** רשאים לעשות בו שימוש, אך על אף האיסור, הם מחזיקים כרטיס פעיל.

שיטת המחקר

שאלת המחקר היא, כיצד ילדים מתחת לגיל 13 תופסים את שימושם במרחב הווירטואלי שאינו לגילם, מבחינת השלכותיו עליהם בתוך הרשת החברתית הווירטואלית ומחוצה לה. המחקר הנוכחי נערך על פי הגישה האיכותנית, והממצאים נדלו מניתוח דיונים קבוצתיים מובנים למחצה, שנערכו באמצעות קבוצות מיקוד.

משתתפים

המחקר כלל שלוש קבוצות מיקוד של ילדים בגילים 10–12 (כיתות ה-1) מאזור הצפון, משני בתי ספר שונים שאליהם מגיעה אוכלוסייה ממעמד סוציו-אקונומי בינוני-גבוה. כל קבוצה מנתה 5–6 ילדים בני אותה כיתה, כך שהמשתתפים הכירו זה את זה והאינטראקציה החברתית במהלך הריאיון שיקפה את המצב החברתי הקיים במציאות הפיזית. במחקר השתתפו שמונה בנות ותשעה בנים (סך הכול 17 משתתפים). המשתתפים היו ילדים שהעידו על עצמם שהם בעלי כרטיס פעיל ברשת הפייסבוק, אף שגילם היה צעיר מהגיל המותר לפתיחת חשבון פעיל ברשת זו. משך הזמן שהיה ברשותם כרטיס פעיל לא היווה קריטריון, אך כולם העידו שהם נכנסים לחשבון הפייסבוק שלהם לפחות פעם אחת במהלך יומיים.

כלי המחקר

כיוון שהמחקר הנוכחי בחן סביבה חברתית מקוונת, נעשה שימוש בקבוצת מיקוד, אשר מאפשרת אינטראקציה בין המשתתפים וחושפת את תפיסותיהם ועמדותיהם הסובייקטיביות בהקשר החברתי, תוך התבוננות בהשפעתה של קבוצת השווים על הפרט ועל האינטראקציה החברתית הנוצרת במרחב הפיזי. בין השאלות אשר עלו בראיונות:

- ◀ מדוע בחרתם להצטרף לרשת החברתית פייסבוק?
- ◀ האם אתם מודעים למגבלת הגיל שמציבה פייסבוק? כיצד התמודדתם אתה?
- ◀ איזו חוויה אתם עוברים בזמן הפעילות בפייסבוק?
- ◀ מה הם הרווח וההפסד של הנמצאים בפייסבוק?
- ◀ האם קימות סכנות בפייסבוק? אם כן, כיצד ביכולתכם להגן על עצמכם?
- ◀ האם הנוכחות בפייסבוק משפיעה על מעמדכם החברתי, וכיצד?
- ◀ האם חברות בפייסבוק משליכה ומשפיעה על החברויות בבית הספר?

ניתוח הנתונים

תמלול הראיונות אפשר ניתוח תוכן שיטתי של המידע, סידורו והבנייתו, לצורך פרשנותו. הטקסטים נקראו בעיון, חולקו לקטגוריות ולאחר מכן אוחדו לתמות (שקדי, 2003), אשר תרמו להבנת המשמעות של חברות ברשת זו עבור הילדים. החלוקה לקטגוריות ולתמות בוצעה על ידי החוקרות.

מהלך המחקר

אישורי הורים והנהלות בתי הספר הועברו בעוד מועד. כמו כן, המפגשים נקבעו מראש רק עם ילדים אשר הסכימו להשתתף בקבוצה. הראיונות הוקלטו ותומללו. כל מפגש ארך כשעה וחצי. את המפגשים העבירו שתי מורות ותיקות שלא לימדו את המשתתפים באופן ישיר, בשני בתי ספר. המורות תודרכו מראש והונחו בנוגע לשאלות השאלות וניהול קבוצת המיקוד, במסגרת קורס ייעודי בנושא ילדים ומתבגרים באינטרנט, במכללת גורדון בחיפה, בהנחיית החוקרות. עם תום הריאיון הקבוצתי, הראיונות תומללו על ידי מנחות הקבוצות.

ממצאים

התכנים שעלו בקבוצות המיקוד אורגנו לכדי התמות הבאות, המשקפות היבטים שונים של תפיסות הילדים בנוגע להימצאותם ברשת החברתית פייסבוק: (א) תפיסת החשיבות

להימצאות בפייסבוק; (ב) תפיסת השקר ככלי כניסה למרחב שאינו מותאם לגילם; (ג) תפיסת השימושים בפייסבוק; (ד) תפיסת מושג החברות בהקשר של הפייסבוק.

תפיסת החשיבות להימצאות בפייסבוק

כיוון שמדובר בילדים משכבת גיל אשר חל עליה איסור להשתמש ברשת חברתית זו, חשוב להבין מה הוביל אותם לפרוץ גבולות אלו. המניעים אשר המשתתפים הציגו בעקבות עסקו בעיקר באפשרויות המקובלות שרשת הפייסבוק מציעה: (א) מבחינה חברתית – שמירה על קשר עם חברים שאינם מבית הספר ("בגלל חברים שהכרתי בברכה והם לא לומדים אתי בבית הספר") והרצון להיות מקובל חברתית בקרב קבוצת השווים ("אני רוצה להיות בקשר עם כולם... ואם כולם נמצאים שם אז מה יש לי לחפש במקום אחר?" "פייסבוק הכי אהוב עליי כי כולם שם..."); (ב) פעילות לשעות הפנאי, כמו משחקים ("אני נרשמתי בגלל משחק שראיתי אצל חבר", "כשאינ לי מה לעשות, אז אני אוהב להתעסק עם החווה").

תפיסת השקר ככלי כניסה למרחב שאינו מותאם לגיל

נראה שהמשתתפים ידעו כי חל איסור על פעילותם בפייסבוק. חלקם היה מודע לאיסור מלכתחילה, ואחרים הבינו זאת במהלך פתיחת הכרטיס, שם גילו כי לא ניתנה אפשרות טכנית להכניס את גילם באמצעות שנת הלידה ("לא ידעתי בהתחלה, וכשכתבתי את הגיל האמתי, לא יכולתי להיכנס, לכן כתבתי 'גיל 25'"). אף על פי כן, המשתתפים הסבירו כי הדבר לא עצר אותם **מלזיף** את הגיל, ובכך לחדור לרשת המיוחלת. היטיב לתאר זאת אחד המשתתפים: "לא היה לי ממש אכפת, כי כולם כתבו גיל מזויף, אז גם אני", ואחר אמר: "אז מה אם אסור? לכל החברים שלי יש".

תפיסת השימושים בפייסבוק

הצעירים שלקחו חלק במחקר חזרו ותיארו את מעשיהם בפייסבוק **כאינטראקציה חברתית** או פעילות לשעות הפנאי המסבה להם הנאה: "אני עושה הכול, הנאה, כיף, חברויות, משחקים, צ'אט"; "אני נהנית לצ'וטט, נהנית להתעדכן על דברים חדשים שלא ידעתי, כמו מי חבר של מי, למי הציעו חברות, מה קורה בהפסקה". לעומת זאת, מי שלא פעיל במרחב חברתי זה, תואר כמי ש"לא מתעדכן בהכול, כי הכול קורה בפייסבוק".

עיסוקם של הצעירים במסגרת הפייסבוק כרשת חברתית הוא **בתקשורת** עם חברים והתעדכנות בהקשר זה. כך תיאר זאת אחד המשתתפים: "אני נכנס לפייסבוק ומחכה לראות מי כבר מחובר... אני שואל אותם מה קורה, וסתם, אני גם משחק אתם במשחקים שיש בפייסבוק, מסתכל על תמונות רואה איזה קבוצות יש, מעלה תמונות...". ואחר הוסיף: "אני מתכתב עם חברים שאתם אני בחוגים, מדבר לפעמים על דברים אישיים". כמו כן הצעירים נעזרים בפייסבוק על מנת לתאם מפגשים חברתיים: "כל המסיבות הכיתתיות, מסיבות דיסקו, יום הולדת ואפילו סתם מפגש ב'ביג'. כל הזמן

אנחנו מדברים וקובעים דרך הפייסבוק; "אפילו את ההזמנה של הבת מצווה שלי העברתי בפייסבוק לקבוצת החברים מהכיתה".

נראה כי הרשת החברתית מרכזת בתוכה מגוון יישומים, המאפשרים לחבר בה לחוש כי אין צורך לצאת ממנה. כמו קניון גדול, המרכז בתוכו הלבשה, הנעלה, תזונה, בידור ועוד – כך גם רשת הפייסבוק מאפשרת תקשורת פרטית או רבת משתתפים, משחקים, צפייה בתמונות וסרטונים – פעילויות פסיביות ואקטיביות כאחד. ככזו, אין פלא שהילדים הציגו אותה כמרחב שניתן להישאב אליו ללא גבולות זמן: "מה שגרוע בזה, זה שזה ממכר. זה לפעמים מבזבז לי ושורף לי זמן... אפשר להגיד שאם אתה נכנס לדקה, אתה נכנס לשעה"; "אני ממש התמכרתי לזה, זה דף הבית שלי, והוא כל הזמן פתוח"; "אני כל יום שעתיים. אני נגמלת. פעם שההורים לא היו בבית, הייתי מ-12:00 עד 00:00... ובחופשים אני עושה לילה לבן"; "אני לא ממש חייבת, כאילו לא מכורה, אבל חייבת לפחות פעם ביום להתחבר לרשת כדי להתעדכן ולראות מה קורה"; "עכשיו אני גדולה יותר, ואני לא יכולה לדמיין את חיי ללא פייסבוק".

תפיסת מושג החברות בהקשר של פייסבוק

למרות השימוש האינטנסיבי ברשת החברתית המדוברת, חלק נכבד מבין המשתתפים ציינו כי היא אינה מחליפה את האינטראקציות החברתיות במציאות הפיזית. היטיב לבטא זאת אחד המשתתפים, באמרו: "בשבילי זה לא תחליף. כי כשאנחנו יושבים פנים אל פנים יש שפת גוף, ובפייסבוק אין שפת גוף. אני חושב שאין תחליף לחבר במציאות". משתתפת אחרת אמרה: "חבר מהאינטרנט לא יכול להפוך אצלי לחבר יותר משמעותי... החברות האמתיות שלי הן מהשכבה, ולא מספיק לי רק להתכתב אתן, אני חייבת גם לפגוש אותן ולעשות אתן דברים". עם זאת, יש שחשים שדווקא ההשתתפות הפעילה ברשת החברתית מאפשרת להם להעצים את **מעמדם החברתי** או לחזקו. כך למשל תיאר אחד המשתתפים: "אני טיפה חושב אחרת. את המעמד שלי זה אולי טיפה העלה... הייתי לא בעניינים כשלא הייתי בפייסבוק". משתתף אחר טען: "אני חושב שמה ששינה את המעמד החברתי זה שהכרתי את החברים שלי יותר לעומק". גם בקרב הבנות היו שציינו תחושות דומות: "לפני הפייסבוק היה שעמום. הייתי פחות מקובלת, ואחרי הפייסבוק אני מכירה ילדים לא מהכיתה, והמעמד החברתי שלי השתנה". היו אף משתתפים שחשפו את עמדות הוריהם: "אני חושבת שזה תורם לכל מי שחבר בפייסבוק, זה עוזר לו להיות IN... מי שלא בפייסבוק לא ממש בעניינים, וככה זה היום. גם אימא שלי אומרת שתמיד צריך להיות בעניינים". מן האמור לעיל עולה שמשתתפי המחקר לא תפסו את החברות בפייסבוק כתחליף לחברות במציאות הפיזית, אך היא היוותה עבורם כלי לחיזוק חברויות ולחיזוק המעמד החברתי.

דין ומסקנות

במחקר הנוכחי, נעשה ניסיון להבין כיצד נתפסת הרשת החברתית הפופולרית פייסבוק על ידי ילדים מתחת לגיל 13. לכאורה אין באפשרותם ליצור פרופיל על פי קריטריון

הגיל המינימלי ליצירת חשבון באתר, אך למעשה, הגבלת הגיל אינה עוצרת מבעדם מלהשתמש בה. באמצעות שיח קבוצתי מעמיק, ניתן היה ללמוד מה המניעים לפעילות ברשת החברתית, מהי החוויה שעליה הצעירים מדווחים, ומה השפעתה על התנהלותם החברתית – הן במרחב הפיזי והן במרחב המקוון. הרשת החברתית פייסבוק מאפשרת תקשורת בין-אישית בין חברים. כיוון שילדים בראשית גיל ההתבגרות מחזקים את קשריהם וכושריהם החברתיים מחד גיסא ופעילים באינטרנט באינטנסיביות מאידך גיסא, אין זה מפתיע שהם כבשו את הפייסבוק בגיל כה צעיר, ללא מעצורי איסורים חוקיים או טכניים.

לקבוצת השווים תפקיד פסיכולוגי חשוב במהלך שנות ההתבגרות כמשאב לתמיכה רגשית, לעזרה ולהכוונה וכפיצוי מסוים על הירידה בכמות הקשר עם ההורים ואיכותו (Giordano, 2003). צורך זה באינטראקציה חברתית מתמלא באמצעות יישומים המוצעים ברשת החברתית, ולכן אך טבעי עבור הצעירים להימצא בה. למעשה לילד הצעיר מתאפשרת תקשורת נוחה, זולה ופרטית עם קבוצת השווים, על מנת שיוכל להתעדכן במתרחש, לשתף חבר או קבוצת חברים בחוויות אישיות ולהרגיש חלק מהקבוצה. נראה שהצעירים תופסים את פייסבוק כזירה חברתית חשובה ונחוצה, שביכולתה לתרום למעמדם החברתי. כך למשל תיאר זאת אחד המשתתפים: "את המעמד שלי זה אולי טיפה העלה. הייתי לא בעניינים כשלא הייתי בפייסבוק". משתתף אחר העלה נקודה נוספת: "אני חושב שמה ששינה את המעמד החברתי [שלי] זה שהכרתי את החברים שלי יותר לעומק". ניכר שהצורך להיות מקובל חברתית ולהרגיש שייכות לקבוצה גורם לצעירים להיות פעילים בפייסבוק, כך שזיוף הגיל בהרשמה לרשת החברתית אינו נתפס בעיניהם כבעייתי או כעברה על החוק.

כניסתם של צעירים מתחת לגיל 13 לפייסבוק למרות האיסור נעשית בגלוי, ללא כל שמץ של רתיעה וללא כל היסוס באשר לנכונותו של המעשה. ילדים רבים סיפרו שההורים הם שעזרו להם לפתוח את החשבון או שנעזרו באחים הגדולים, בגיבוי מלא של ההורים. ניכר מדברי הילדים שהשאלה האתית והחינוכית באשר לזיוף גיל הילדים או הימצאותם במרחב המוגדר כאסור לא עמדה על הפרק אצל ההורים ולא הייתה רלוונטית עבורם בשעה שלנגד עיניהם עמד מצבו החברתי של הצעיר והצורך שלו להידמות לקבוצת השווים. ניתן להשוות סוגיה זו לרמייה במשחקי מחשב, שבהם מקובל ולגיטימי לרמות. נראה שבכל הנוגע למשחקי מחשב, דווקא הרמייה מעידה על מחויבות למשחק ורצון להתמסר (Consalvo, 2007). במובן זה, קיים דמיון לזיוף הגיל בפייסבוק, כיוון שגם הוא נובע מתוך רצון להתמסר לאותו מרחב חברתי ומתוך הרצון העז להשתייך.

אמנם הילדים לא נרתעו מלשקר כדי להצטרף לפייסבוק, אולם הם הבינו שהם מצויים במרחב שאינו מיועד לגילם, מה שהתבטא במודעותם לסכנות האורבות בו ולדרכי ההתמודדות עמן. בדיון על הסכנות בשימוש בפייסבוק בקרב ילדים, העלו משתתפי המחקר הנוכחי את החשש מחשיפתם לפדופילים. דרך ההתמודדות שהציגו הייתה פשטנית וישירה: לא לאשר "חברות" למבוגרים שאינם מכירים. אולם ברור כי

התחזות של מבוגרים עלולה לחשוף אותם לסכנה זו ולסכנות נוספות אחרות. לפיכך, אפשר שלצעירים אין מורכבות מחשבתית, ניסיון ומודעות מספיקים לאיתור סכנות נוספות ולדרכי פעולה לצורך הגנה (Peter et al., 2009). סקרים שבחנו את המידע אשר ילדים חשפו על עצמם, גרסו שכמות המידע המצטבר על הילדים ברשתות החברתיות מאפשרת לגורמים שליליים מרחב פעולה שיכול להוות סיכון ממשי עבורם (Gross & Acquisti, 2005). בעיה מרכזית העולה בהקשר זה היא היעדר או מיעוט מעורבותם של ההורים ואנשי חינוך, אשר מתוקף תפקידם צריכים לנווט ולהוביל את הילדים במרחב חדיש זה, אשר בצד ההזדמנויות שהוא טומן בחובו, אורבות בו גם סכנות (בוניאל-נסים, 2010).

תיאור השימושים במרחב המדובר ומשמעות החברות בו שופך אור על עולמו החברתי של הילד בימינו. נראה שהדאגה ההורית לשלומם של הצעירים הישירים אל מול המחשב, במקום לקיים אינטראקציות חברתיות במציאות הפיזית, התפוגגה מעט. הילדים מתארים פעילות זו כמקדמת את מעמדם החברתי, ככלי לחיזוק, ולא כתחליף. לדוגמה: "אני לא חושב שזה יכול להיות תחליף לחברים במציאות". תמיכה לכך ניתן למצוא גם במחקרם של ולקנבורג ופטר, אשר נערך על מדגם רחב של מתבגרים גילאי 10–17, וניסה לבחון שתי הנחות מנוגדות: האחת טענה כי תקשורת מקוונת **מורידה** את הרווחה הנפשית של מתבגרים, כיוון שזו מפחיתה את הזמן המנוצל למפגש בין-אישי במציאות הפיזית בין חברים, ואילו השנייה גרסה כי תקשורת מקוונת **מגבירה** רווחה נפשית בקרב מתבגרים, כיוון שבמסגרתה מוקדש זמן לשיח בין-אישי ייחודי ואותנטי. ממצאי המחקר הפריכו את הטענה הראשונה וחיזקו את השנייה. מסקנתם של החוקרים הייתה שככל שהתקשורת באינטרנט מנוצלת לשיח עם חברים, כך יש בה כדי **להעצים** את המתבגר (Valkenburg & Peter, 2007). אם כן, נראה כי לילדים יש שני מרחבים חברתיים משיקים המזינים האחד את השני. אין הם סותרים זה את זה, אלא לכל הפחות מתקיימים זה לצד זה תוך שמירה על איזון, ואף עשויים להביא להעצמה ולהפריה הדדית (Valkenburg & Peter, 2008). חיזוק נוסף לכך נמצא גם בסקר שנערך בקרב 1,193 משתמשי פייסבוק. ממחקר זה עלה שיצירת אינטראקציות חברתיות, כמו פרסום תגובות על "קיר" של חבר או שיחות באמצעות הצ'אט, תרמה לירידה בתחושת הבדידות של הכותב, ולעומת זאת, שימוש פסיבי שכלל צפייה בתמונות של אחרים ובסטטוסים שהתפרסמו, הוביל לעלייה בתחושת הבדידות (Burke, Marlow & Lento, 2010). נראה אם כן, כי יש ביכולתה של אינטראקציה במרחב החברתי להקל על המשתמש הפעיל.

אחת הסיבות לכך שהתקשורת הבין-אישית ברשת החברתית מעצימה את הכותב ומחזקת את רווחתו הנפשית היא עצם התקיימותה בכתב (דולב-כהן, 2012). מחקרים מצאו שהריחוק הפיזי ברשת מאפשר ריכוז בכתובה. הכותב אינו מחויב בקודים חברתיים האופייניים למפגש עם אדם נוסף (כמו להישיר מבט), אלא יכול למקד את מלוא תשומת לבו בתוכן הכתוב ובעצמו. הכתיבה ההבעתית, המאפשרת התבוננות פנימית, מעודדת חשיפה, שיתוף וכנות. נמצא שגורמים אלו הם בעלי ערך תרפויטי

של הקלה רגשית, אוורור רגשות ושחרור לחצים (בוניאל-נסים, 2010; ברק, 2006). חיזוק לכך נמצא גם במחקר הנוכחי, בסיבות שהעלו המשתתפים להעדפתם את התקשורת הכתובה. כך תיאר אחד ממשתתפי המחקר את הבחירה בסוג תקשורת זה: "בכתיבה יותר קל לי, כי אפשר לחשוב על מה אני רוצה להגיד", ואחר הוסיף: "בחיים האמתיים, עד שאני מגיע לנושא שאני רוצה לדבר עליו, אני צריך לסגן את הדברים שלי ולדבר לאט עד שאני מגיע לעניין. בפייסבוק אני קופץ מעניין לעניין". נראה אם כן, כי האפשרות לכתוב את הדברים, במקום לומר אותם, מאפשרת לילדים מסוימים יתר חופשיות ונינוחות.

בניסיון להבהיר את מושג החברות בעידן הפייסבוק, ניתן לומר כי הרשת החברתית הזו מייצרת אינטראקציות חברתיות בדומה לכל מרחב חברתי, ובתוך כך ביכולתה להעצים או להפיל. זהו מרחב המאפשר גילויי חיבה כמו גם גילויי אלימות, ואכן הילדים דיווחו גם על התנהגויות אנטי-חברתיות בפייסבוק. הפן מעורר הדאגה בהקשר זה הוא הזילות שבה הדברים תוארו, וזאת כיוון שמדובר במרחב וירטואלי, ולא במרחב פיזי ("זה לא כמו במציאות. לא יכולים להרביץ"). בריונות המוצגת ברשת חברתית חשופה לקהל רב יותר מזה שנוכח בקטטה פיזית (כל החברים ברשת החברתית, לעומת אלו שהיו במקרה נוכחים פיזית במקום הקטטה). כמו כן, עצם העובדה שהדברים נותרים כתובים מייצרת המשכיות של המאורע, כך שכניסה של חברים נוספים ל"קיר" מאפשרת להם לצפות בחילופי הדברים המעליבים, והתכתובת נותרת כעדות גלויה ומכאיבה (Willard, 2007). האלימות הטקסטואלית ברשת היא תוצר של אלימות במציאות הפיזית או רזז לאלימות כזו, כך שהפרדה המלאכותית בין המרחב הפיזי למרחב המקוון מיטשטשת, והם מזינים זה את זה (דולב-כהן, 2010). היטיב לתאר זאת אחד המשתתפים, באמרו: "הרבה פעמים מקללים אחד את השני בפייסבוק וגם משפילים, ואז זה הופך לקטטה בבית הספר". אחת ההשלכות של תופעה זו היא חשיפתו של הקרבן לאלימות קשה גם בביתו. המרחב הבטוח והמוגן ביותר עבור הצעיר כבר אינו נחשב לכזה, שכן ביטויים קשים ומעליבים מצד צעירים אחרים משיגים אותו גם שם. ניתן אפוא לומר כי ממצאי המחקר מעלים תמונה מורכבת של שימוש ילדים ברשת החברתית פייסבוק: מחד גיסא, פעילות זו מספקת להם סביבה נוחה לבחינה עצמית ולביסוס מקומם החברתי; מאידך גיסא, ניתן לראות שאין הם בהכרח מודעים להשלכות מעשיהם ולמידת האלימות שהם נוקטים כלפי אחרים. מורכבות זו מחייבת את המערכת החינוכית והטיפולית להתגייס לצורך איתור התופעה, על כל ביטוייה, וליישם התערבות ומניעה במידת הצורך.

השלכות לעבודה החינוכית-טיפולית

ילדים פעילים במרחב החברתי המקוון החל מגילי בית הספר היסודי. תדירות הגלישה ליישומים חברתיים כדוגמת פייסבוק גבוהה גם בגילים הללו, והדבר מתרחש ללא כל הדרכה והכוונה בוגרת אחראית. מסיבה זו חשיבות המעורבות של אנשי חינוך וטיפול בחיי הצעירים בהקשר של פעילותם באינטרנט היא רבה. יש המתייחסים לפעילות

הילדים במרחב המקוון כעובדה מוגמרת, מתוך הרציונל שהם נולדו אל תוך העולם הדיגיטלי, ולכן הם בעלי מיומנויות תקשוב גבוהות. כך נוצר מצב שבו הצעירים פועלים בצורה חופשית לחלוטין ברשת, ללא כל פיקוח, ויתרה מזאת, ללא כל יכולת אמתית של אנשי חינוך וטיפול להתערב ולהעצים התנהגויות חיוביות, כמו גם לזהות את אלו אשר נופלים קרבן לבריונות ברשת ולתמוך ולטפל בהם.

הדינמיקה החברתית המיוחדת הנוצרת מחוץ לגבולות בית הספר מחייבת התייחסות, שכן היא זולגת גם לתוך המסגרות הפורמליות. כיוון שכך, ישנה חשיבות רבה להיכרות של אנשי החינוך וטיפול עם המרחב החברתי הווירטואלי של הילדים, משמעותו והשפעותיו. באופן זה, ניתן יהיה לחזק התנהגויות בין-אישיות חיוביות וליצור מודל חינוכי וכן להתייחס להתנהגויות הרסניות ופוגעניות. אין הדברים האמורים באים להציע שאנשי החינוך והטיפול יהפכו ל"חברים" של הילדים ברשתות החברתיות, אלא שיִראו מעורבות בשיח על נושאים אלו. יתרה מזאת, חוזר מנכ"ל אסר על "חברות" בין מורים וילדים בפייסבוק:

בפעילות חינוכית ברשתות חברתיות שעיקר מטרתן היא ניהול קשרים חברתיים הקשרים מטשטשים את הגבול בין פעילות אישית-פרטית של מורים, הורים ותלמידים לבין פעילות חינוכית-מקצועית. מאחר שסביבה זו נעדרת מגננוני בקרה וניטור, אין אפשרות להבטיח מענה שוויוני והוגן לכלל התלמידים ופעילות מתוכננת ועקבית או לבצע ניטור. כמו כן, קיים סיכון לניצול לרעה של חופש הביטוי, לפגיעה בפרטיות, לפגיעה בשם הטוב של אדם, לפריצת הגבול בין תקשורת מקצועית לתקשורת אישית, לחשיפה לתכנים פוגעניים ועוד. מסיבות אלו השימוש ברשתות חברתיות לאינטראקציות בין-אישיות בין מורים לתלמידים אסור (משרד החינוך והתרבות, 2011).

עם זאת, לאחרונה, התיירו במשרד החינוך את ה"חברות" בין מורים לתלמידים בפייסבוק בתנאים מגבילים ולצורכי למידה בלבד (משרד החינוך והתרבות, 2013).

הדרת המערך החינוכי מהמרחב החברתי בפייסבוק יש בה כדי לפתור את המורים מעיסוק זה, אולם איסור הימצאותם במרחב אין משמעותה שעליהם להימנע מלהכיר את השפה המיוחדת של הרשת החברתית, את התרבות של הילדים ברשת זו ואת השלכותיה על החברים בה. ככל שהמערכת החינוכית מגבילה את מרחבה הווירטואלי, היא גם מסמנת לצעירים שאינה רלוונטית לשיח ושאיין באפשרותה להשפיע עליהם באופן קבלת החלטות במרחבים וירטואליים. זאת ועוד, ממחקר שפורסם לאחרונה עלה כי תפיסת התלמידים את המורים כבעלי מעורבות גבוהה בטיפול בבריונות בכיתה מובילה את הבריונים שבהם לחפש דרכים נסתרות להיטפל לקרבן, כך שהסביבה הנוחה לפעולה מבחינתם היא הרשת, נעדרת הפיקוח (Elledge et al., 2013). ככל שהמורים יקבלו כלים יעילים יותר להתערבות ומעורבות, כך יוכלו להגביר את השפעתם. זאת לא בהכרח על ידי "חברות" של כלל המורים עם תלמידיהם, אלא על ידי שיעורי חינוך, יצירת מערכת של שומרי סף במרחב הווירטואלי בקרב התלמידים, כתיבת תקנון או אמנה המתייחסים למרחבים אלו ולהתנהגות הרצויה בהם, דיון מתמיד במעגלים

שוניים בנושא מקומו של איש החינוך והטיפול בעולמו המקוון של הילד ועוד. ארגון היועצים האמריקני, למשל, הוציא מסמך המפרט כיצד רשת הפייסבוק יכולה להיות לעזר למערך החינוכי-טיפולי ככלי לאיתור התנהגויות סיכון ובריונות וכן ככלי לחינוך להתנהלות מכבדת ומיטיבה ברשת.¹

אם כן, רשת פייסבוק מהווה דוגמה עכשווית ואקוטית, אולם "הדבר החדש הבא" כבר עומד בפתח, כצפוי ברשת האינטרנט, המהירה בחדשנותה והתפתחותה. ככל שמערכת החינוך תקדים ותבנה מערך חינוכי-טיפולי אשר יהיה מסוגל להתמודד עם הפעילות החברתית במרחב המקוון ושיהיה לו תוקף וסמכות גם בקרב הצעירים, כך תהיה הפעולה יעילה ובעלת אופי של מניעה, ולא של טיפול שלאחר מעשה. באופן זה המבוגרים לא יחוו צעד מאחורי הצעירים הבקאים ברשת, יוכלו להוות מודל איתן עבור הילדים והנוער, וחשוב מכך – ייתפסו כמי שניתן לפנות אליהם בעתות מצוקה.

מגבלות המחקר והצעות למחקרי המשך

במחקר הנוכחי נערך ניסיון להעמיק את ההבנה על שימושם של ילדים הצעירים מגיל 13 ברשת החברתית פייסבוק. למרות הממצאים, אשר מהווים פתח ומתווים דרך ללמידה, אין הוא משולל מגבלות וסייגים. המתודולוגיה הנבחרת, גודל המדגם ומאפייניו הופכים את הממצאים לבעייתיים להכללה. המחקר מהווה בחינה ראשונית, איכותנית, של ילדים הפעילים ברשת החברתית פייסבוק, ומכאן שראוי וחשוב להשלימה באמצעות מחקר כמותני בקרב מדגם רחב יותר. בהתאם למחקר איכותני המציף נושאים מגוונים, כמו במחקר הנוכחי, יש מקום לחקור כל סוגיה לעומק בנפרד. אמנם שדה המחקר כמו גם ממצאי המחקר הנוכחי גורסים ששימוש ברשתות חברתיות מגדיל את המעגל החברתי (ראו לדוגמה Peter et al., 2006, 2009), אך יש לבחון גם את איכות החברויות הללו. מסיבה זו, יש לבחון, האם קיים קשר בין כמות החברים ברשת החברתית ואיכותם.

לסיום, בשדה המחקר, ספורים הם המחקרים אשר מתייחסים לשימושים באינטרנט בקרב גילאים כה צעירים; מרביתם בוחנים מתבגרים ובוגרים. מאמר זה מהווה קריאה לחקר ילדים צעירים במרחב החברתי המקוון, כיוון שלמידה על אופי פועלם של ילדים במרחב זה יכולה לייצר התערבות אשר תסייע למתבגרים לנהוג ברשת באחריות רבה יותר.

מקורות

- בוניאל-נסיים, מ' (2010). רוצה להיות חבר שלי? על חברות ואלימות צעירים בפייסבוק. **עט השדה**, 5, 21–27.
- בוניאל-נסיים, מ' ודולב-כהן מ' (2012). ילדים כותבים על קירות: תרבות הפייסבוק. **עיון ומחקר בהכשרת מורים**, 13, 207–231.
- ברק, ע' (2006). נוער ואינטרנט: הפסיכולוגיה של ה"כאילו" וה"כזה". **פנים**, 37, 48–58.

- דולב-כהן, מ' (2010). שיחות במסרים מידיים בין מתבגרים: יתרונות, חסרונות ומה שביניהם. **עט השדה**, 5, 16–20.
- דולב-כהן, מ' (2012). **היבטים תרפויטיים של האינטרנט: השימוש בתוכנה למסרים-מידיים כאמצעי להקלה רגשית אצל מתבגרים**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת חיפה.
- הראל-פיש, י', וולש, ס', בוניאל-נסים, מ', דז'אלובסקי, א', אמית, ש', טסלר, ר' ועמיתים (2013). **נוער בישראל: בריאות, רווחה נפשית וחברתית, ודפוסי התנהגות סיכון: סיכום ממצאי המחקר הארצי השישי וניתוח מגמות בין השנים 1994–2011 והשוואה בינלאומית: תכנית המחקר הבינלאומי על בריאות ורווחתם של בני-הנוער**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- למיש, ד', ריב"ק, ר' ואלוני, ר' (2007). ילדים ישראלים גולשים באינטרנט: מפאניקה מוסרית להורות אחראית. **מגמות**, 1(2), 137–163.
- משרד החינוך והתרבות (דצמבר, 2011). **חוזר מנכ"ל 10-9.4: אתיקה ומוגנות ברשת האינטרנט**. זמין באתר: <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Applications/Mankal/EtsMedorim/9/9-4/HoraotKeva/K-2012-4-1-9-4-10.htm>
- משרד החינוך והתרבות (אפריל, 2013). **חוזר מנכ"ל 6.1-1: שימוש ברשתות החברתיות ובקהילות שיתופיות ברשת במערכת החינוך**. זמין באתר: <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Applications/Mankal/EtsMedorim/6/6-1/HodaotVmeyda/H-2013-8-6-1-1.htm>
- רפאלי, ש', אריאל, י' וכצמון, מ' (2010). **נוער מקוון: דפוסי שימוש וקנייה באינטרנט**. ירושלים: משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.
- סקדי, א' (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תאוריה ויישום**. תל אביב: רמות.
- Alexandre, J. S., Morin, A. J. S., Maïano, C., Marsh, H. W., Nagengast, B., & Janosz, M. (in press). School life and adolescents' self-esteem trajectories. *Child Development*.
- Amichai-Hamburger, Y. (2005). Personality and the internet. In idem (Ed.), *The social net: Human behavior in cyberspace* (pp. 27–55). New York: Oxford University Press.
- Burke, M., Marlow, C., & Lento, T. (2010). Social network activity and social well-being. *Postgraduate Medical Journal*, 85, 455–459.
- Consalvo, M. (2007). *Cheating: Gaining advantage in videogames*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Elledge, L. C., Williford, A., Boulton, A. J., DePaolis, K. J., Little, T. D., & Salmivalli, C. (2013). Individual and contextual predictors of cyberbullying: The influence of children's provictim attitudes and teachers' ability to intervene. *Journal of Youth and Adolescence*, 42, 698–710.
- Eurostat (2010). Internet access and use in 2010: 80% of young internet users in the EU27 active on social media. Retrieved January 9, 2013 from http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/4-14122010-BP/EN/4-14122010-BP-EN.PDF
- Giordano, P. (2003). Relationships in adolescence. *Annual Review of Sociology*, 29, 257–281.
- Gross, R., & Acquisti, A. (November 7, 2005). *Information revelation and privacy in online social networks (The Facebook case)*. Paper presented at the ACM Workshop on Privacy in the Electronic Society, Alexandria, VA.
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2008). Personal information of adolescents on the Internet. *Journal of Adolescence*, 31, 125–146.

- Lenhart, A. (2009). It's personal: Similarities and differences in online social network use between teens and adults. PEW Internet & American Life Project. Retrieved September 1, 2009 from <http://www.pewinternet.org/Presentations/2009/19-Similarities-and-Differences-in-Online-Social-Network-Use.aspx>
- Lenhart, A. (2012). Teens, Smartphones & Texting. PEW Internet & American Life Project. Retrieved June 10, 2012 from <http://pewinternet.org/Reports/2012/Teens-and-smartphones.aspx>.
- Magro, M. J., Ryan, S., & Prybutok, V. R. (2013). The Social Network Application Post-Adoptive Use Model (SNAPUM): A model examining social capital and other critical factors affecting the post-adoptive use of Facebook. *Informing Science: The International Journal of an Emerging Transdiscipline*, 16, 37–69.
- McKenna, K. Y. A., Green, A. S., & Gleason, M. J. (2002). Relationship formation on the Internet: What's the big attraction? *Journal of Social Issues*, 58, 9–32.
- Muise, A., Christofides, E., & Desmarais, S. (2009). More information than you ever wanted: Does Facebook bring out the green-eyed monster of jealousy? *CyberPsychology & Behavior*, 12, 441–444.
- Peter, J., Valkenburg, P. M., & Fluckiger, C. (2009). Adolescents and social network sites: Identity, friendships and privacy. In S. Livingstone & L. Haddon (Eds.), *Kids online* (pp. 83–94). Bristol, UK: Policy Press.
- Peter, J., Valkenburg, P. M., & Schouten, A. P. (2006). Characteristics and motives of adolescents talking with strangers on the internet. *CyberPsychology & Behavior*, 9, 526–530.
- Steinberg, L. (2008). *Adolescence*. Boston: McGraw-Hill.
- Steinfeld, C., Ellison, N., Lampe, C., & Vitak, J. (2012). Online social network sites and the concept of social capital. In F. L. Lee, L. Leung, J. S. Qiu & D. Chu (Eds.), *Frontiers in new media research* (pp. 115–131). New York: Routledge.
- TIM (2008). סקר טי-איי-אם: מרבית בני 05–46 גולשים באינטרנט. נדלה ב-12 למרץ, 9002 מאתר <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3566615,00.html>
- TIM (2009). סקר טי-איי-אם: כרבע מבני הנוער גולשים דרך הסלולר. נדלה ב-1 לספטמבר, 9002 מאתר <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3656049,00.html>
- Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2007). Online communication and adolescent well-being: Testing the stimulation versus the displacement hypothesis. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12, 1169–1182.
- Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2008). Adolescents' identity experiments on the Internet: Consequences for social competence and self-concept unity. *Communication Research*, 35, 208–231.
- Valkenburg, P. M., Peter, J., & Schouten, A. P. (2006). Friend networking sites and their relationship to adolescents' well-being and social self-esteem. *CyberPsychology & Behavior*, 9, 584–590.
- Willard, N. E. (2007). *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*. Champaign, IL: Research Press.